

مجلسی ثانی و کتاب درایه او

محسن صمدانیان

دانشگاه اصفهان

چکیده:

سید عبدالله شبّر معروف به مجلسی ثانی از دانشمندان نخبه شیعه در قرن سیزدهم است که بیشتر با تفسیر مختصر و گویای خود از قرآن و گاه با کتاب دیگرش موسوم به الاخلاق شناخته شده است. عموم مردم از تخصص و تبحر وی در اکثر علوم دینی و تلاش و مجاهدت او در مبارزه با انحرافات فکری زمانه‌اش بی‌خبرند. این نوشتار به اجمال به معرفی ابعاد شخصیت علمی او و تیزبینی و ژرف‌نگری وی در تشخیص راه مناسب هدایت مردم و مبارزه با انحراف اخباری‌ها و همچنین کتابها و آثار متعدد وی در علوم مختلف اسلامی می‌پردازد؛ و همچنین بُعدی از شخصیت علمی او یعنی «حدیث‌شناسی» را تبیین می‌کند و آنگاه آثار حدیثی و به ویژه دو اثر چاپ نشده از او، یعنی الجامع للاحكام فی معرفة الحلال و الحرام معروف به جامع المعارف و الاحکام و درایة الحدیث را معرفی می‌کند.

کلید واژه‌ها: شبّر، مجلسی، حدیث، اخباری‌گری، درایه

شرح حال^۱

۱. شرح حال مرحوم شبّر در اغلب کتابهای رجال و تراجم، از جمله روضات الجنات، ریحانة‌الادب، طبقات أعلام الشیعة و أعیان الشیعة ذکر شده است. مستندترین و کامل‌ترین شرح حال وی را دو نفر از شاگردانش به نامهای محمدبن مال الله بن معصوم (مقدمه الاخلاق) و عبدالنبی کاظمی (نک: مبامقانی،

←

سید عبدالله شبّر در ۱۱۸۸ ق. در شهر نجف، در خاندانی بافضیلت و اهل علم پا به جهان گذارد و بعدها همراه پدر دانشمندش سید محمدرضا که از نوادگان امام زین العابدین (ع) بود، به کاظمین هجرت نمود (آغا بزرگ تهرانی، طبقات، ۲/۵۶۵). وی از محضر برخی از علمای بزرگ آن دیار همچون مقدس کاظمی و سید محسن اعرجی بهره برد و از مشایخی همچون شیخ جعفر کاشف الغطاء اجازه روایت اخذ کرد (خوانساری، ۲۶۲/۴). او شاگردان فراوانی نیز پروراند که بعدها، خود استادان بزرگی در دانش‌های اسلامی گردیدند. شبّر علاوه بر درخشش در دانشهای گوناگون از جمله فقه، اصول، حدیث، تفسیر، کلام، لغت و ادب و تاریخ، محور علمی زمانه خود برای دانشمندان و نیز مرجع فقهی برای عوام بود. او قضاوت و اقامه جماعت و رتق و فتق امور مردم را نیز بر عهده داشت. شبّر در رجب ۱۲۴۲ ق. در پنجاه و چهار سالگی درگذشت و در اتاق خزانه رواق کاظمی (ع) در کنار پدر دانشمندش به خاک سپرده شد (آغا بزرگ تهرانی، طبقات، ۲/۷۷۸).

تالیفات

در بررسی آثار و تالیفات آن دانشمند فرزانه در کتابهای مختلف به فهرستی طولانی برمی‌خوریم که تعداد آنها از هفتاد فراتر می‌رود (نک: مامقانی، ۲/۲۱۳-۲۱۲؛ آغابزرگ تهرانی، الدرریمه، ۱/۴۲۸؛ ۳/۱۳۵، ۴۳۹، ۴۷۰، ۴۸۸، ۴۸۹ و مجلدات دیگر؛ طبقات، ۲/۷۷۷-۷۷۹؛ محمدبن مال الله، مقدمه الاخلاق، ۱۷-۵؛ مقدمه تفسیر وجیز، ۳۵).

آثار و تالیفات عبدالله شبّر را می‌توان براساس موضوعات، بدینسان دسته بندی

نمود:

اخلاق، عبادات و دعا: حدود ۲۰ اثر،

(۲۱۲/۲) نوشته‌اند. به علاوه، در مقدمه برخی از آثار چاپ شده شبّر، از جمله مصابیح الانوار، جلاء العیون، الجوهر الثمین، الحق البقین، تسلیة القواد و ارشاد المستبصر نیز شرح حالهای نسبتاً جامعی از مؤلف آمده که در این نوشتار از آنها نیز استفاده شده است.

اصول دین و اعتقادات: حدود ۱۰ اثر،

اصول فقه و فقه: حدود ۱۵ اثر،

حدیث و رجال و درایه: ۱۰ اثر،

تاریخ و قصص: ۵ اثر،

علوم قرآن و تفسیر: ۴ اثر.

وی رساله‌هایی نیز در موضوعاتی همچون طب و نجوم و تسلیت در مصائب دارد. به علاوه، برخی از آثار وی مشتمل بر دو یا چند موضوع است، برای مثال *الانوار الساطعة* (یا *انوار الساعۃ*) فی علوم الاربعۃ در دانشهای فقه، اخلاق، عقاید و عجایب خلقت تألیف شده است.

برخی از آثار مذکور در کتب فهرست و رجال تشابه اسمی دارند و چون به چاپ نرسیده و در دسترس نیستند، احتمال یکی بودن آنها وجود دارد، مانند «*تحیة الزائر*» و «*نخبة الزائر*» و «*تحفة الزائر*».

برکت موسوی (یا حسینی) (ع)

محدث نوری (۲/۲۵۰؛ نیز نک: قمی ۶/۷۹) از قول شبیر می‌نویسد: «فراوانی تألیفات من از توجّه امام همام حضرت موسی بن جعفر علیه السلام است آنگاه که به خدمت حضرتش در خواب شرفیاب شدم - من رءانا [فقد رءانا] فان الشیطان لا یتمثل بصورنا، یعنی آن کس که ما را ببیند قطعاً ما را دیده (نه کس دیگری را) زیرا شیطان نمی‌تواند خود را شبیه ما درآورد - حضرت کاظم (ع) در خواب قلمی را به بنده عطا نمود و فرمود: «بنویس». از آن زمان به نگارش تمامی این آثار ارزشمند و گرانقدر موفق شدم. بنابراین هر چیزی که از آثار قلمی بنده بروز نموده است از برکت این قلم می‌باشد.

براساس گزارشی دیگر از شبیر نقل می‌کنند که وی در پاسخ به سؤالی درباره چگونگی تأمین هزینه زندگی و سرعت خود در تألیف و تصنیف گفته است (محمد بن مال الله، مقدمه الاخلاق، ۱۱؛ جواد شبیر، مقدمه مصابیح، صفحه ۷): امر معیشت به خدا واگذار است، ولی رمز سرعت تصنیف این است که من امام ابو عبدالله الحسین را در خواب دیدم که به من فرمود: «بنویس و تألیف کن، قلم تو تا هنگام مرگت خشک

نمی‌شود» و این خواب صحیح است زیرا از اهل بیت خبر رسیده است که: «انه من رءانا فقد رءانا فان الشيطان لا يتمثل بنا» و نیز فرموده‌اند: «رؤیا جزئی از هفتاد جزء نبوت است».

اشتهار به مجلسی ثانی

سید شبر در حیات خود به مجلسی ثانی شهرت یافته بود و در توجیه این اشتها به کثرت تألیفات و یا سبک جامع المعارف و الاحکام او استناد کرده‌اند. وجه نخست را می‌توان از سخنان محمدبن مال الله برداشت کرد. وی (مقدمه‌الاخلاق، ۱۰) می‌نویسد: «گویند: در محضر علامه مجلسی از علامه (حلی) یاد کردند و گفتند که اگر نوشته‌های او از روز تولد تا هنگام وفاتش شمارش شود، هر روز جزوه‌ای نوشته است. به علاوه، وی کارهای دیگری از قبیل برآوردن نیازهای مردم و ملاقات‌ها و مراجعاتی از سوی پادشاهان نیز داشت. علامه مجلسی گفت: نوشته‌های ما نیز بحمدالله از آن کمتر نیست». محمدبن مال الله چنین ادامه می‌دهد: «اگر در نوشته‌های سید ما (شبر) تأمل شود خواهیم دید او نیز از آن دو کمتر نیست. و این علاوه بر کارهایی از قبیل عبادات و ارتباط با مردم و برآوردن خواسته‌های آنان و حل و فصل دعاوی و عیادت بیماران و حضور در تشییع جنازه‌ها و مراجعه فرمانروایان - در اموری که مصلحت مردم را در آن می‌دید - است. او آیتی از آیات الهی و راهنمایی به سوی رشد و تعالی برای مردم بود. در مجالس عمومی در بین مردم می‌نشست و با مهربانی و به تناسب حال با مردم سخن می‌گفت و در عین حال مشغول نوشتن می‌شد. در این بین گاهی دعوایی در حضور ایشان مطرح می‌شد و او طبق اوامر خداوند به حل و فصل آن می‌پرداخت ولی این همه، وی را از تصنیف و تألیف باز نمی‌داشت».

وجه دیگر شهرت او به مجلسی ثانی تألیف مجموعه‌ای به سبک بحارالانوار، موسوم به جامع المعارف و الاحکام است. این مجموعه به روشنی مبین آن است که شبر در تمامی جهات فکری - ادبی از شیوه مرحوم مجلسی تبعیت می‌کرد و این تبعیت چنان است که او را به مجلسی ثانی ملقب ساخته‌اند (بهجو و مشتاق عسکری، ۷۹-۸۰). مرحوم شیخ عباس قمی نیز در کتاب سفینه البحار (۷۸/۶) می‌نویسد که شبر در دوران

حیات خود به مجلسی ثانی ملقب گردیده است.

اما شبّر بر خلاف مجلسی که همواره جمعی از شاگردانش به تناسب به او کمک می‌کرده‌اند (نک: جعفریان، صفویه از ظهور تا زوال، ۳۳۹-۴۰۱)، خود به تنهایی خالق آثاری به تعداد آثار مجلسی است. شاید بتوان این امر را امتیازی برای وی نسبت به مجلسی دانست.

شهرت علمی شبّر

هر چند امروزه اغلب کسانی که با شبّر آشنایی دارند، او را با تفسیر و جیز می‌شناسند لیکن شهرت بارز علمی او در دوران حیاتش، حدیث‌شناسی و تبحر در دانش حدیث بوده است. بروز این ویژگی (حدیث‌شناسی) از شبّر به معنای آن نیست که وی در سایر موارد ضعفی داشته است، بلکه او به عمد به این جنبه توجه بیشتری نموده و آن را رشد داده و دلیل این کار بر کسانی که از اوضاع زمان حیات ایشان آگاهی دارند، پوشیده نیست (جواد شبّر، مقدمه مصابیح، ۱/صفحه ک).

شرایط و موقعیت زمانی او

محمدرضا مظفر (مقدمه جامع السعادات، صفحه د-ه) اوضاع و شرایط زمانی شبّر را چنین توصیف می‌کند: «قرن دوازدهم هجری بر عتبات مقدسه در عراق و بلکه بر بیشتر شهرهای شیعه نشین در ایران - همچون اصفهان و شیراز و خراسان که در آن زمان مرکز تحقیقات و مطالعات دینی بود - در حالی سپری شد که دو پدیده ناآشنا در مسیر این حرکت سربرآورد. یکی حرکت صوفیگری که در نهایت منجر به غلو فرقه کشفیه^۱ گردید و دیگری حرکت اخباری‌گری. حرکت اخیر به گونه‌ای خاص سلطه‌ای نیرومند بر اندیشه اهل تحقیق پیدا کرد و با صراحت و بدون هیچ ملاحظه‌ای افکار را به سوی خود متوجه ساخت، تا آنجا که طلاب علوم دینی خصوصاً در کربلا به وضوح این اعتقاد خود را اظهار می‌کردند و به حد افراط می‌رساندند و نوشته‌های اصولیون را جز با انبر

۱. پیروان سید کاظم بن سید قاسم رشتی گیلانی حائری (۱۲۱۲-۱۲۵۸ق)، دانشمند معروف فرقه شیخیه که معروف به کشفی بود. او شاگرد شیخ زین الدین احمد احسانی و نایب او بود (مشکور، ۳۶۷).

بر نمی داشتند که مبادا دستشان از تماس با جلد خشک آن نجس شود (باید توجه داشت که کربلا مرکز علوم دینی شیعه در آن زمان بود). در حقیقت این قرن (دوازدهم) در حالی سپری می شد که روحیه علمی و تحقیقاتی به رکود و سستی گراییده بود. همو (صفحه ۷) در ادامه می نویسد: حرکت اخباری‌گری جدید بین شیعه با ظهور محمد امین استرآبادی (۱۰۳۳ق.) به اوج خود رسید.

دومین شخص در این مسیر، صاحب الحداثت الناضره فی احکام العترة الطاهرة یعنی شیخ یوسف بحرانی (۱۸۶۵ق.) است که هر چند نسبت به استرآبادی معتدل تر بود، لکن می رفت که همه طلاب کربلا را به فکر اخباری‌گری متوجه کند. در این هنگام برجسته ترین دانشمند آن زمان، وحید بهبهانی (۱۰۲۶ق.) که به حق مجدد مذهب در رأس سده سیزدهم است، در کربلا ظاهر شد.

برخورد شبر با جریان اخباری‌گری

مرحوم شبر از کوتاه ترین راه و با کوبنده ترین سلاح‌ها یعنی احاطه بر اخبار و روایات به مبارزه با این افکار باطل پرداخت. وی تعمق در روایات را به مثابه سلاحی برنده در نبرد فکری عقیدتی خویش علیه آنان به کار گرفت و سرانجام در نبردی کاملاً به دور از هرج و مرج دیگر جنگ‌ها و ناله و فغان سایر کارزارها، سرافراز و پیروز گردید، زیرا با سلاح خصم به مقابله با او همت گمارده بود.

در این میان آنچه سبب پیروزی قاطع او گردید، تسلط شگفت وی بر احادیث و تخصص اعجاب برانگیزش در شناخت و تمحیص آن بود، سیطره شگفت آوری که همگان و از جمله سردمداران فرقه اخباری نیز بر آن اذعان داشتند (بهجو و مشتاق عسکری، ۸۶).

شبر در اثر کثرت ممارست با روایات و مراجعه فراوان به احادیث به حدی رسید که جمعی از چهره‌ها و دانشمندان سایر شهرها که در آن زمان در حد اعلای فضل و کمال بودند، وی را با خواندن متن روایت و حذف سند آزمایش می کردند و او آن حدیث را با ذکر تمامی اسنادش به خاندان پیامبر (ص) متصل می کرد. این امر، که بارها تکرار شد، در نظر دانشمندان آن عصر مسأله‌ای بزرگ بود و همگان اطمینان پیدا کردند که این کرامتی

از جانب خداوند است که به او موهبت نموده است (محمد بن مال الله، مقدمه الاخلاق، ۹).

شبر با چنین تبحر و مهارتی که در امر حدیث یافته بود و نیز با تألیف رسائلی همچون *زبدة الدلیل در فقه استدلالی، منیة المحصلین و احقیة طریقه المجتهدین*، رساله فتح باب العلم و الرّد علی من یزعم انسداده و بغیة الطالبین فی صحه طریقه المجتهدین به مبارزه با آفت اخباری‌گری پرداخت (بهجو و مشتاق عسگری، ۸۶).

آثار شبر در حدیث

الف - جامع حدیثی

همانگونه که قبلاً اشاره شد یکی از وجوه ملقب کردن شبر به مجلسی تألیف کتابی جامع در احادیث به سبک بحارالانوار به نام جامع المعارف و الاحکام است.

شیخ عباس قمی (۷۸/۶) درباره این اثر می‌نویسد: «...ارزش و حجم آن با بحارالانوار برابری می‌کند». محمد بن مال الله (مقدمه الاخلاق، ۹) نیز می‌نویسد که این کتاب شامل همه اخبار اهل بیت است و هر کس این کتاب شگفت را داشته باشد از همه کتابهای اخبار بی‌نیاز است.

آغا بزرگ (طبقات، ۷۷۸/۲) می‌نویسد: «این کتاب یکی از جوامع بزرگ حدیثی متأخرین همچون وافی، وسایل و بحارالانوار است».

مامقانی در تنقیح المقال آورده است: «وی (شبر) در این کتاب احادیث مربوط به اصول (عقاید) و فقه را از کتب اربعه و سایر کتب جمع‌آوری کرده است. این کتاب شامل ۱۴ جلد^۱ به شرح زیر است:

مجلد توحید شامل سی هزار بیت^۲، کفر و ایمان: سی و سه هزار بیت، مبدأ و معاد: بیست و پنج هزار بیت، اصول اصلی: دوازده هزار بیت، طهارت: بیست و چهار هزار بیت، زکات و خمس و صوم: بیست هزار بیت، حج: پنجاه هزار بیت، مزار: بیست هزار

۱. پاورقی مقدمه الاخلاق (۹) تعداد مجلدات آن را تا ۲۰ جلد برشمرده است.

۲. بیت در اصطلاح دانشمندان گذشته عبارت از ۵۰ حرف الفبا است که معادل یک سطر در نثر می‌شود (تفسیر وجیز، مقدمه، ۳۴).

بیت، مطاعم و مشارب تا غضب: پانزده هزار بیت، غضب و موارد تا دیات: بیست و هفت هزار بیت، نکاح: سی هزار بیت، معاملات: بیست و چهار هزار بیت، خاتمه: درباره رجال، ده هزار بیت».

شبر سپس این کتاب را با حذف اسانید و مکرراتش تلخیص نمود و آن را ملخص جامع الاحکام نامید که در حدود چهل هزار بیت شد^۱ و این را هم مختصرتر کرد و به حدود سی هزار بیت رسانید.

سایر مجلدات جامع الاحکام به این شرح است: قصص الانبیاء (ع) نزدیک به دویست هزار بیت، احوال خاتم الانبیاء (ص) در حدود چهل هزار بیت، قرآن و دعا در حدود شصت هزار بیت، طب در سیصد و شصت و دو هزار بیت، مواعظ و رسایل و خطبه‌ها در هفتاد هزار بیت (مامقانی، ۲/۲۱۳).

ب - شرح ادعیه و زیارات

تعدادی از آثار ایشان در شرح زیارات و ادعیه است مانند: الأنوار اللامعة فی شرح زیارة الجامعة و شرح دعای سمات به نام کشف الحجاب للدعاء المستجاب و برخی نیز مربوط به آداب و اعمال است، مثل آداب الاستخارة و رسالة فی عمل اليوم و اللیلة (نک: محمدبن مال الله، مقدمه تفسیر وجیز، ۳۴-۳۵ و مقدمه الاخلاق، ۹).

مرحوم شبر از معدود علمای شیعه است که به جایگاه نهج البلاغه و اهمیت مطرح نمودن آن در بین خاص و عام توجه داشته و دو شرح بر نهج البلاغه به رشته تحریر درآورده است (نک: آغا بزرگ تهرانی، الذریعة، ۱۴/۱۳۴).

ج - مشکل الحدیث

یکی از شاخه‌های علوم حدیث که همواره مورد توجه دانشمندان سنی و شیعه بوده و کتابهایی در آن نگاشته‌اند، شرح و توضیح پیرامون احادیث «مشکل» یا «معضل» است. نظرات حدیث شناسان متقدم شیعی در این مورد غالباً در لابه لای کتابهای حدیثی دیده می‌شود. شبر کتابی مستقل در این زمینه به نام مصابیح الانوار فی حل مشکلات الاخبار دارد که بالغ بر ۲۲ هزار بیت است (محمد بن مال الله، مقدمه تفسیر وجیز، ۳۵). این

۱. این کتاب در سال ۱۳۹۸ ق. به کوشش احمد حسینی اشکوری در دو مجلد در قم به چاپ رسیده است.

کتاب اکنون در دو مجلد به چاپ رسیده است.

د - درایه الحدیث

از دیگر آثار ارزشمند شبر کتاب *درایه الحدیث* اوست. در هیچکدام از منابعی که فهرستی از آثار شبر را دربردارد نامی از این اثر دیده نمی‌شود. شبر، خود آن را در خاتمه مجموعه *جامع المعارف والاحکام* آورده است و از آن به عنوان مقدمه‌ای بر این مجموعه یاد می‌کند.

در فهرست نسخ خطی برخی از کتابخانه‌ها نام آن دیده می‌شود. شش نسخه خطی از این اثر شبر شناسایی شده است که دو نسخه از آن در کتابخانه آیت الله مرعشی و دو نسخه دیگر در کتابخانه شخصی مهدوی در تهران و یک نسخه در آستان قدس رضوی و نسخه دیگر در کتابخانه مجلس شورای ملی است که اختلافاتی جزئی با هم دارند.^۱ در مقدمه این کتاب می‌خوانیم: «اما بعد، فیقول المذنب الجانی و الاسبیر الفانی افقر الخلق الی ربّه الغنی، عبدالله بن محمدرضا حسینی ختم الله لهما بالحسنی و رزقهما خیر الآخرة و الاولی، ان بعض العلماء الاعلام و الفضلاء الکرام قد حثنی علی تألیف مختصر نافع فی علم الدراية و معرفة رجال الروایة یكون كالمقدمة لکتابنا الكبير، لیس له مثل و لا نظیر و ذلك من فضل ربی اللطیف الخبیر، الجامع للاحكام فی معرفة الحلال و الحرام الذی قد جمع شوارد الاخبار و متفرقات الآثار الواردة عن النبی و الائمة الاطهار علیهم صلوات الملك الغفار...».

این کتاب شامل ۱۵ مقام به شرح زیر و مقدمه‌ای شامل کلیات علم درایه است:

مقام اول: در اثبات نیاز به علم رجال و رد دلایل منکرین آن؛

مقام دوم: در تعریف اصطلاحات علم درایه؛

مقام سوم: در معرفی کتابهای مهم در علم درایه و سایر کتابهایی که با این علم

ارتباطی دارند؛

مقام چهارم: در بیان فراوانی مصنفین و وثاقت تعدادی از آنان و تفاوت مراتب هر

یک؛

۱. نگارنده در یک کار پژوهشی، تصحیح و تعلیق و تحقیق آن را در دست اقدام دارد که تاکنون چهار مقاله آن به اتمام رسیده است.

- مقام پنجم: در طرق شناخت عدالت راویان و نقد و بررسی آن؛
- مقام ششم: در جرح و تعدیل و ملاک پذیرش آن؛
- مقام هفتم: در وجوب عمل به اخبار و آثار موجود در اصول معتبر؛
- مقام هشتم: بیان اصطلاحات متداول در فن جرح و تعدیل؛
- مقام نهم: در شرح ملل و نحل و فرقه‌ها و مذاهب و مختصری از عقاید هر کدام؛
- مقام دهم: در شرح برخی از فوایدی که با علم حدیث مرتبط است؛
- مقام یازدهم: در شرح حال کوتاهی از پیامبر(ص) و اهل بیت او و شماری از نمایندگان ائمه و سفیران در زمان غیبت؛
- مقام دوازدهم: در ضبط درست تعدادی از اسامی راویان براساس آنچه که بزرگان این فن گفته‌اند؛
- مقام سیزدهم: در نقل برخی از تنبیهات و فوایدی که محقق (میر) داماد در کتاب *الرواشح السماویة* یاد کرده است؛
- مقام چهاردهم: ذکر شماری از فواید (دیگر)؛
- مقام پانزدهم: در ذکر تعدادی از اسناد و طرق خود به صاحبان اصول و کتب مشهور تا معصومین و پیامبر و جبرئیل و خداوند متعال.

کتابشناسی

- آغا بزرگ تهرانی، محسن، *الذریعة الی تصانیف الشیعه*، بیروت، ۱۴۰۳ق.
- همو، *طبقات اعلام الشیعه*، مشهد، ۱۴۰۴ق.
- جعفریان، رسول، *تاریخ ایران اسلامی (دفتر چهارم) صفویه از ظهور تا زوال*، تهران، ۱۳۷۸.
- حجتی، سید محمد باقر، *فهرست موضوعی نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی ایران*، قم، ۱۴۱۰ق.
- خوانساری، محمد باقر، *روضات النجات*، تهران، ۱۳۹۱ق.
- دانش پژوه، محمد تقی، *نشریه نسخه‌های خطی دانشگاه تهران*، تهران، ۱۳۴۰.
- شیر، سید عبدالله، *الاخلاق*، مقدمه محمد بن مال الله، بیروت، ۱۴۱۲ق.
- همو، *ارشاد المستبصر*، مقدمه رضا استادی، قم، بی تا.
- همو، *بنیادهای اخلاق اسلامی*، ترجمه [و تحشیه و تألیف] بهجو و مشتاق عسکری، تهران،

۱۳۶۹.

همو، تفسیر القرآن الکریم، مقدمه محمد بن مال الله بن معصوم، قم، ۱۴۰۸ق.
همو، مصابیح الانوار فی حل مشکلات الاخبار، به کوشش علی شبر، مقدمه جواد شبر، بیروت،
۱۴۰۷ق/۱۹۸۷م.

صدرایی خویی، علی، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، قم، ۱۳۷۶.
فکرت، محمد آصف، فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، مشهد،
۱۳۶۹.

قمی، شیخ عباس، سفیه البحار و مدینه الحکم والآثار، تهران، ۱۴۱۴ق.
مامقانی، عبدالله، تنقیح المقال، نجف، ۱۳۵۰ق.
مدرس، محمد علی، ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیة واللقب، تبریز، ۱۳۴۶-۱۳۴۹.
مشکور، محمد جواد، فرهنگ فرق اسلامی، مشهد، ۱۳۷۲.
نراقی، مولی مهدی، جامع السعادات، مقدمه محمد رضا مظفر، نجف، ۱۳۸۳ق.
نوری، حسین، دارالسلام فی ما یتعلق بالروایا والمنام، قم، بی تا.